

Georganiseerde Destructie
De logica van massaal geweld tijdens genocide

Uğur Ümit Üngör

Oratie

&

NIOD Jaarlezing voor Holocaust- en Genocidestudies

Amsterdam, 23 september 2021

(Vertaling Ton Zwaan)

NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies

Mevrouw de Rector Magnificus, Mijnheer de Decaan,
Geachte collega's, beste vrienden, geliefde familie,

Zeer gewaardeerde toehoorders,

In de zomer van 2002 bezocht ik mijn grootmoeder van vaderskant in Bursa, een stad in het westen van Turkije. Op een hete en luie namiddag zaten we in de woonkamer, met de televisie aan. Zij zat op de vloer en maakte groenten schoon voor de avondmaaltijd en ik hing op de sofa en zapte langs de tv-kanalen. Zo bracht ik vaak mijn zomervakanties door, rondhangen, gezellig kletsen en grappen maken. Maar die dag zond een kanaal van de staatstelevisie een debat over de Armeense genocide uit tussen verschillende ontkennende staatsambtenaren. Ik raakte geïnteresseerd, stopte met zappen en keek een poosje naar het programma. De ontkenners waren het allemaal vurig met elkaar eens: er was geen Armeense genocide geweest in 1915.

Ik draaide me om naar mijn grootmoeder en vroeg: 'Oma, waren er ook Armeniërs in ons dorp?' Ze keek op en zei: 'Natuurlijk waren er Armeniërs in onze streek, maar de regering heeft ze allemaal vermoord in het eerste jaar van de oorlog. Wist je dat niet? Mijn moeder stond op een heuvel voor ons dorp, ze heeft me er alles over verteld. Ze zag hoe ze alle Armeniërs in de rivier smeten. De Eufraat in. Geschreeuw en gehuil. Kinderen en vrouwen, oude mensen, iedereen. Ze beroofden hen van hun gouden armbanden, hun omslagdoeken en zijden gordels, en gooiden de mensen in de rivier.' Van mijn stuk gebracht, vroeg ik haar door wie de Armeniërs in de rivier werden gooid. Ze keek me aan en zei: 'Gendarmes natuurlijk. De regering.'

Twintig jaar na dit vormende gesprek met mijn ongeletterde grootmoeder is het mij een eer hier vandaag voor u te staan en mijn inaugurele rede te houden. Ik zal drie onderwerpen aan de orde stellen: de problemen die we ontmoeten bij het conceptualiseren van genocide; de resultaten en uitdagingen van het onderzoek naar daders; en mijn eigen onderzoek naar de dichtstbijzijnde genociden in Irak en Syrië.

1. Het begrip 'genocide'

Genocide kan gedefinieerd worden als een complex proces van vervolging en destructie van een groep mensen door een overheid. In de twintigste eeuw zijn naar schatting 60 miljoen weerloze mensen slachtoffers geworden van doelbewuste genocidale politiek. De eenentwintigste eeuw is niet veel beter begonnen: in het eerste kwart daarvan hebben we al genocidale episodes gezien in onder meer Darfur, de Democratische Republiek Congo, Myanmar en Irak.

Ik versta onder genocide de georganiseerde vervolging en vernietiging van mensen op grond van hun veronderstelde of toegeschreven lidmaatschap van een groep, veeleer dan op grond van hun individuele kenmerken. Meestal is genocide een product van de fatale combinatie van extreme macht en extreme ideologie. Hoewel het niet veel zin heeft om genocide te kwantificeren, is het duidelijk dat een genocidaal proces altijd een samenleving als geheel betreft, en dat genocide vaak een significant en cruciaal deel van de belaagde gemeenschappen vernietigt. Ik maak geen onderscheid tussen de diverse typen groepen die het doelwit kunnen zijn: etnische, religieuze, regionale, politieke, seksuele groepen, en dergelijke. Het kan beargumenteerd worden dat genocidale processen bijzonder kwaadaardig en destructief zijn omdat ze groepsselectief zijn: gericht tegen alle leden van een groep of categorie, voor het overgrote deel onschuldige en

weerloze mensen, die het doelwit worden, en die vermoord worden ongeacht hun eigen gedrag. Genocide impliceert altijd een kolossale en brute collectieve criminaliteit. Om deze reden is het een verschijnsel dat anders is dan andere vormen van massaal geweld, zoals oorlog, burgeroorlog of massamoord. Maar het is geen uniek verschijnsel – ik kom daar nog op terug.

Elke discussie over genocide begint met Raphaël Lemkin, de Pools-Joodse rechtsgeleerde, die tientallen leden van zijn familie verloor in de Holocaust en zijn leven wijdde aan de criminalisering van genocide onder internationaal strafrecht. In 1944 omschreef hij genocide als: ‘Een gecoördineerd plan voor verschillende handelingen gericht op de destructie van de wezenlijke grondslagen van het leven van nationale groepen, met als doel die groepen zelf te vernietigen. De doelen van een dergelijk plan kunnen gericht zijn op de desintegratie van de politieke en sociale instituties, de cultuur, taal, nationale gevoelens, religie en het economische bestaan van nationale groepen.’ De kern van Lemkins definitie was georganiseerde groepsvernietiging, en elk van deze termen is van vitaal belang om genocide te kunnen begrijpen. Lemkin was overigens niet de enige die nadacht over menselijke destructiviteit in deze periode: Hersch Lauterpacht en Norbert Elias waren twee andere grote geleerden die, elk op eigen wijze, theoretiseerden over de problematiek van menselijke catastrofes. Het was geen toeval dat veel van deze denkers Centraal-Europese Joden waren, die niet alleen nadachten over het Europese cataclysmen van 1914 tot 1945, maar ook over de lange tradities van antisemitische vooroordelen, vervolging en geweldsuitbarstingen.

Na Lemkin leek het begrip ‘genocide’ aanvankelijk een dode letter te worden. Maar historici en sociale wetenschappers herontdekten het en publiceerden de eerste academische studies van genocide. Sindsdien is het aantal publicaties over genocide sterk gegroeid en tegenwoordig zijn genocidestudies een respectabele academische specialisatie, met eigen wetenschappelijke tijdschriften en onderzoeksinstituten op vele plaatsen in de wereld. Het is bij uitstek een multi-disciplinair en daarom uitdagend veld van studie, omdat genocide niet volledig doorgrond en omvat kan worden door één enkele discipline. Terwijl de eerste generatie genocide-onderzoekers een gedegen basis hebben gelegd, hebben jongere groepen onderzoekers het concept verder ontwikkeld. Ze hebben taboes doorbroken, nieuwe wegen verkend en nieuwe vergezichten geopend. Hoewel geen recht kan worden gedaan aan de rijkdom van het veld in dit korte en onvermijdelijk incomplete overzicht, zijn er drie kwesties die aanzetten tot verder denken.

De eerste kwestie ligt besloten in de naam van ons instituut: Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies. Hoe verhoudt genocide zich tot oorlog? En hoe verhoudt het zich tot de Holocaust? Genocide is een onderscheiden verschijnsel, maar geen uniek fenomeen, en het contextualiseren van genocide binnen de meeromvattende literatuur over oorlog, burgeroorlog en politiek geweld blijft relevant. In 2012 betoogde de onderzoeker Scott Strauss dat ‘de studie van genocide ingebed moet worden in het bredere onderzoek van politiek geweld; de literatuur op beide terreinen is opmerkelijk genoeg nog altijd teveel van elkaar geïsoleerd.’ Zijn argument geldt nog steeds: er gaapt een kloof tussen discussies binnen genocidestudies en die op andere, gerelateerde terreinen. Genocidestudies zijn teveel naar binnen gericht en beschouwen het geweld dat plaatsvindt tijdens genocides als uniek en anders dan in het geval van bijvoorbeeld massamoorden van non-combattanten tijdens burgeroorlogen. Oorlogsstudies en genocidestudies kunnen er allebei baat bij hebben als ze bij elkaar te rade gaan en op elkaars argumenten ingaan.

Dan de relatie tussen Holocaust en Genocide, de twee termen die verbonden zijn aan deze academische leerstoel. In 2012 publiceerde het NIOD een beknopt boek met als titel *The Holocaust and Other Genocides*. Rond dezelfde tijd publiceerde Donald Bloxham een boek met een iets andere titel: *The Final Solution. A Genocide*, waarin hij onder meer kritiek leverde op de

beperkende opvatting van uniekheid die de Holocaust als het ware buiten de geschiedenis heeft geplaatst en barrières heeft geschapen voor een beter begrip ervan. Zijn boek en soortgelijke recente studies van collega's als Dirk Moses, Dan Stone en Mark Levene hebben de Holocaust geplaatst binnen de veel meer omvattende geschiedenis van en herinnering aan Europese genocides en etnische zuiveringen.

Deze trend in het onderzoek heeft bijgedragen aan een beter begrip van de Shoah en een meer gebalanceerde en billijker productie en verspreiding van kennis. Sommige genociden hebben veel minder aandacht gekregen in het publieke domein en binnen de academische literatuur dan zij verdienen. Een evenwichtiger stand van zaken is niet alleen noodzakelijk vanuit moreel gezichtspunt, maar ook wenselijk vanwege inhoudelijke redenen: het begrijpen van menselijke destructiviteit kan niet disproportioneel afhankelijk zijn van alleen Europese, goed gedocumenteerde en grondig bestudeerde genociden. Elke genocide is uniek. Maar onze taak als geleerden is om verder te reiken dan uniciteit, om onze empirische kennis van de Holocaust te verdiepen en tegelijkertijd ons begrip ervan te verbreden door vergelijking met andere gevallen en integratie in het geheel van genocidestudies. Dit is geen *zero-sum* proces, maar een ontwikkeling die meerdere richtingen van onderzoek mogelijk maakt en van kruisbestuiving getuigt, waarbij de Shoah onze morele en historische hoeksteen binnen het veld zal blijven. Wanneer ik me afvraag hoe het voelde om vervolgd te worden, wend ik me tot de dagboeken van Victor Klemperer. Als ik voldoende moed verzamel om de meedogenloze werkelijkheid van het *Sonderkommando* te betreden, lees ik de memoires van Shlomo Venezia. Als ik probeer te begrijpen hoe artsen betrokken raakten bij massamoord, luister ik naar Elie Cohen. En om inzicht te krijgen in de gevolgen van overleven, ga ik te rade bij Imre Kertesz.

De tweede kwestie betreft de problematische aard van de *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*, in 1948 aangenomen door de Verenigde Naties. Volgens deze Conventie 'betekent genocide [...] het vernietigen, geheel of gedeeltelijk, van een nationale, etnische, raciale of religieuze groep'. Lemkins inspanningen zijn vaak heldhaftig genoemd – hier in Amsterdam is zelfs een straat naar hem vernoemd – en de Conventie is geregeld beschouwd als een onverdeeld succes. Maar aan beide kleven een aantal nadelen. Allereerst beschouwde Lemkin als kind van zijn tijd culturen als min of meer vaste gegevens en dacht hij in termen van methodologisch nationalisme. Voorts was de Conventie een tamelijk grove juridische vereenvoudiging van een zeer complex politieke en sociologisch proces, die motieven toeschreef en intenties homogeniseerde, een proces reduceerde tot losstaande handelingen, bepaalde groepen ongenoemd liet en de verbeelde aard van menselijke groepen op onjuiste wijze construeerde.

Ernstiger was dat de Conventie een resultante en mogelijk ook een slachtoffer was van Koude Oorlogspolitiek. Tegenwoordig weten we dat Stalin persoonlijk de concept-versie van de Conventie zorgvuldig doornam en daaruit elementen schrapte die hij schadelijk achtte voor de Sovjet-Unie, terwijl hij elementen benadrukte die potentieel politiek gebruikt konden worden tegen het Westen. Hij verzette zich tegen de oprichting van een internationaal strafhof en keerde zich tegen het noemen van politieke groepen bij de opsomming van groepen die beschermd zouden worden onder de conventie. Zich scherp bewust van de mogelijkheid van zelfbeschuldiging sloot hij op opportunistische gronden politieke groepen uit, omdat hij nu eenmaal zelf een aantal van zulke groepen had laten ombrengen. Sindsdien is de gewelddadige repressie van binnenlandse politieke oppositiegroepen aan de aandacht van genocideonderzoekers ontsnapt. Wat uiteindelijk overbleef was een zwaar gekortwiekte Conventie, waar Lemkin zelf niet erg gelukkig mee was en die geen onderwerp van eerbiedige bewondering dient te zijn, maar onderwerp van kritische beschouwing. Vanzelfsprekend dienen we niet te werken met Stalins definitie van genocide.

De derde kwestie vloeit voort uit de voorgaande problematiek. In de wereldwijde geschiedenis van genocide zijn er vele voorbeelden van massamoorden op politieke groepen, dan wel van vernietiging van collectieve politieke identiteiten, waarin het doel was die identiteit voor eens en voor altijd weg te vagen. Of het nu ‘koelakken’ waren onder Stalin, ‘monarchisten’ onder Pol Pot of ‘communisten’ onder Suharto, steeds werden de slachtoffers zonder enig nader onderscheid vermoord. Zij werden niet geacht in staat te zijn zichzelf te veranderen door bijvoorbeeld heropvoeding of door af te zien van hun politieke identiteit van voorheen. We hebben hier te maken met de essentialisering of ‘racialisering’ van politieke identiteiten tot onuitwisbare en zelfs overerfelijke kenmerken. Onderzoek naar de Indonesische genocide uit 1965 heeft bijvoorbeeld zeer aannemelijk gemaakt dat er negatieve consequenties waren voor de kinderen van slachtoffers. Stigmatisering en discriminatie van voormalige ‘communisten’ en hun families duurden decennia lang voort, aangezien het regime van Suharto enigerlei verwantschappelijke connectie met links beschouwde als een erfzonde. Een kind van een ‘communist’ werd gezien als een ‘communist’.

Dit betekent dat een politieke categorie in de verbeelding van daders in wezen vaak als ‘etnisch’ wordt beschouwd: als een afgebakende gemeenschap die zichzelf subjectief ziet als een onderscheiden groep en ook door anderen gezien en behandeld wordt als een aparte groep. Of deze abstracte politieke en sociale groepen ook objectief gezien kunnen worden als groepen is irrelevant – etniciteit is uiteindelijk ook een sociale constructie. Als de genociden onder Suharto en Stalin één ding duidelijk maken, dan is het wel hoe in de gewelddadige verbeelding van de daders abstracte sociale en politieke groepen worden omgevormd tot ‘doodsvijanden’, waarbij nominale en zichtbare etnische onderscheidingstekens geen rol meer spelen.

2. Onderzoek naar daders

In 1961 reisde de bekende Nederlandse schrijver Harry Mulisch naar Jeruzalem om getuige te zijn en verslag te doen van het proces tegen de nazi-officier Adolf Eichmann. Later publiceerde hij daarover zijn boek *Criminal Case 40/61* (De zaak 40/61). Vandaag precies zestig jaar geleden, op 23 september 1961, mijmerde Mulisch op een hotelkamer in Warschau over de wijze waarop het moorden vervlochten was met gevoelens van succes voor Eichmann: ‘Dus wat moet de moord op de Joden voor Eichmann betekenen? Die was verbonden met macht, status, het uniform, de auto met chauffeur, de maitresses, de *Schnapps*, de feestjes, en natuurlijk met de mooie dingen die hij zag: de steden, Boedapest, de muziek die hij beluisterde, zijn kinderen – *niteraard* komen er tranen in zijn ogen, als hij met emotie en nostalgie terugdenkt aan de dagen van de gaskamers.’ Mulisch was zijn tijd vooruit met het stellen van deze kernvraag van ons onderzoeksveld: genocide maakt een einde aan de levens van de slachtoffers, maar wat betekent het voor de daders? En hij gaf een tamelijk treffend antwoord.

Sinds Christopher Browning zijn baanbrekende boek *Ordinary Men* publiceerde, is het veld van daderonderzoek sterk gegroeid, met meer gevallen en meer thema’s, belicht vanuit meerdere disciplines. Tegenwoordig beschikken we over een *Perpetrator Studies Network* en een bloeiend *Journal of Perpetrator Research*. In mijn eigen werk heb ik het perspectief verschoven van het onderzoek naar enkelvoudige daders naar een bredere opvatting van daderschap. Waar ‘dader’ primair verwijst naar de activiteit van individuen die massaal geweld uitoefenen tegen burgers, verwijst ‘daderschap’ naar het proces van de collectieve productie van massaal geweld. Deze procesmatige benadering stelt ons in staat rekening te houden met de complexiteit van

daderschap: meerdere lagen van gezag en autoriteit, uiteenlopende motieven voor betrokkenheid, verschillende typen sociale bindingen, en mettertijd optredende veranderingen in deze opzichten.

Ik benader daderschap met behulp van een socio-ecologisch model dat drie verschillende analytische niveaus omvat: een hoogste laag (de architecten), een middenniveau (de organisatoren) en een laagste niveau (de moordenaars). Ik hanteer ook een procesmatige benadering wat betreft de machtsrelaties tussen daders en slachtoffers en die tussen de daders onderling – voor, tijdens, en na het geweld. Deze drie onderling verbonden lagen zijn niet eenvoudigweg op elkaar gestapeld, maar de meest omvattende context (waaronder de hoogste laag) bepaalt veelal de voornaamste precondities voor het functioneren van de lagere twee lagen. Zonder de macro-context van de radicalisering van de politieke elites zouden de gewelddadige maatregelen tegen de slachtoffers niet genomen zijn door actoren op het middenniveau en zouden uiteindelijk de talloze individuele daders op het laagste niveau de individuele slachtoffers niet vermoord hebben in de directe, intieme situaties van moorddadigheid.

Binnen dit model ben ik tot nu toe vooral gepreoccupeerd geweest met het middenniveau: hoe raken anderszins neutrale en overwegend technocratische instituties en instellingen binnen een gegeven staat en samenleving betrokken bij genocide? Dit kader stelt ons in staat te ontkomen aan de dichotomie tussen ‘situatie’ en ‘dispositie’. We ontwikkelen nieuwe manieren om daders te benaderen, bijvoorbeeld door vertrouwelijk onopvallende interviews af te nemen van daders tijdens voortgaande processen van geweldsuitoefening. We vragen soms zelfs aan daders om hun gedachten en gevoelens op te schrijven en we maken gebruik van digitale methoden, zoals de analyse van data van sociale media en van videomateriaal. Tegenwoordig raakt digitalisering aan alle aspecten van documentatie en onderzoek en zelfs aan de uitoefening van het geweld zelf. Ik zal u straks een voorbeeld geven van een Syrische dader.

Massaal geweld wordt vandaag de dag online en *in real time* uitgezonden. Daders hebben digitale telefoons en ze filmen beelden van geweld: van martelingen, bombardementen en individuele en massale executies. Ze maken ‘trofee-video’s’ of livestreamen geweld om daarmee anderen te terroriseren. Dit soort beelden zijn van wezenlijk belang voor het bestuderen van massaal geweld en de rol van daders. Ten eerste omdat ze zeldzaam zijn, en ten tweede omdat degenen die de misdaden begaan veelal prominent zichtbaar zijn. Nooit eerder zijn we in staat geweest de gedragingen van daders van collectief geweld zo van nabij waar te nemen als tegenwoordig. Nooit eerder konden we een dader rechtstreeks aankijken terwijl hij, met zijn camera in de ene hand en een wapen in de andere, iemand door het hoofd schiet en tegelijkertijd een selfie maakt.

Het onderzoeken van hedendaagse daders heeft twee voordelen: zowel de invloed van eventuele strafrechtelijke vervolging na het geweld als de invloed van de blik achteraf na vele jaren, worden vermeden. Browning worstelde daarmee en dat geldt ook voor collega’s die recente genocidale activiteiten in Joegoslavië en Rwanda onderzoeken. Ook al vindt genocide plaats in uiteenlopende culturele contexten, de genocidale situatie heeft ook een universele dimensie: overall komt macht uit de loop van een vuurwapen of het heft van een machete. De nieuwe benaderingen leiden ook tot nieuwe begrippen. We hebben bijvoorbeeld de notie van ‘proto-dader’ ontwikkeld: degenen die sterk aangetrokken worden door geweld, die doordrenkt zijn van collectieve haat en omgeven zijn met straffeloosheid, vór voordat het daadwerkelijke moorden plaatsvindt. Wanneer je met zulke mensen praat, realiseer je je met een licht gevoel van fatalisme dat als de hel zou uitbreken, zij vooraan zullen staan in het daderschap. Of denk aan de notie van de ‘bijna-dader’: zij die dicht in de buurt komen van het daderschap, maar daarvoor op het laatste moment terugdeinzen. Ze waren in verleiding gebracht, wierpen een blik in de afgrond, maar besloten om uiteenlopende redenen dat het vergevde redeloos was, en liepen weg, om nadien

veelal geconfronteerd te worden met ostracisme en isolement. Ook paden die niet ingeslagen worden, kunnen ons veel vertellen over ouderschap.

Niettegenstaande de geboekte vooruitgang blijven er grenzen aan het academisch onderzoek: ouderschap is een donkere kamer, een stilzwijgende ruimte, en zal deels een mysterie blijven. Verslag doen van het stilzwijgen in dit veld vereist vernieuwend en onconventioneel denken. Waar onze academische onderzoeksmethoden eindigen, moet onze culturele verbeelding leegten invullen. Ik denk in dit verband bijvoorbeeld aan films als *Katyn* en *Son of Saul*, die de verschrikkingen op niets ontziende wijze tonen. Maar ook aan literatuur, zoals Vassili Grossmanns meesterwerk *Life and Fate* of Jonathan Littells *The Kindly Ones*, over een SS-officier die betrokken is bij de Holocaust in de Sovjet-Unie. Dit zijn bewonderenswaardige pogingen die aangrijpende en belangrijke inzichten bieden in die aspecten van ouderschap die moeilijk te bereiken zijn via wetenschappelijke onderzoeksmethoden.

3. De dichtstbijzijnde genociden

Het Midden-Oosten wordt vaak gelijkgesteld met geweld. Representaties in de media en de populaire publieke verbeelding neigen ertoe te convergeren in de a-historische opvatting dat staten en samenlevingen in het Midden-Oosten inherent gewelddadig zijn. Dit is onjuist. Het massale geweld in de regio dient benaderd te worden als een historisch en sociologisch probleem, gerelateerd aan processen van staatsvorming, natievorming en autoritaire politiek in de post-koloniale periode, waarin zich grote veranderingen hebben voorgedaan. Ik zal de leeropdracht die verbonden is aan deze leerstoel onder andere gebruiken om te proberen te begrijpen hoe en waarom het huidige Syrië en Irak zulke gewelddadige samenlevingen zijn geworden, en om de redenen, het verloop en de gevolgen van massaal politiek geweld in de regio nader te onderzoeken. In dit project, waarin ik samenwerk met anderen, gaan we uit van een breed en diepgaand onderzoek naar de opkomst van de (oorspronkelijk ‘socialistische’) Baath-regimes in Damascus en Bagdad en het bijna onbegrensde geweld dat zij tegen hun samenlevingen hebben uitgeoefend in de afgelopen vijftig jaar. Door een combinatie van archiefonderzoek, orale geschiedenis, digitale methoden en antropologisch veldwerk onderzoeken we de geschiedenis en dynamiek van massaal geweld in deze twee samenlevingen. We kijken naar het gevangenisstelsel, het ontstaan van pro-regerings milities, en de relaties tussen diverse gemeenschappen in steden en buurten.

De relevantie van het onderzoek naar deze specifieke samenlevingen kent meerdere kanten. Ten eerste kunnen ze niet in engere zin beschouwd worden als uitsluitend Midden-Oosterse geschiedenis, maar kunnen ze een reeks van kwesties in het geweldsonderzoek verhelderen: van ouderschap tot slachtofferschap, polarisering en verzoening, religiositeit en secularisme, mobilisering en demobilisering tot georganiseerde misdaad en mensenhandel, en andere kwesties. Daarom zijn de Iraakse en Syrische geschiedenis van vitaal belang voor de mondiale geschiedenis van oorlog en genocide, en past dit geheel goed binnen de opdracht van het NIOD. Als ik toekomstige studenten van massaal geweld een raad mag geven: leer Arabisch en bestudeer deze landen.

Ten tweede zijn de Iraakse en Syrische catastrofes ons het meest nabij. Het meest nabij in ruimte (ze grenzen bijna aan Europa; voorheen was er een rechtstreekse KLM-vlucht naar Aleppo). Het meest nabij in tijd (het geweld vindt nu plaats) en ook sociaal het meest nabij (Iraakzen en Syriërs zijn hier, zullen hier blijven en deel worden van de samenleving, zowel in Europa als elders). De directe Nederlandse en in ruimere zin Europese politieke en militaire

betrokkenheid in de conflicten laat ik hier buiten beschouwing, alsook het feit dat het een Nederlandse zakenman was die in potentie dodelijke chemicaliën verkocht aan Saddam Hussein.

Alleen al om redenen van deze nabijheid is het zeer wenselijk dat we onderzoek doen naar en onderwijs geven over het geweld in Syrië en Irak. Niet langs de versimpelde en racistische zichtlijnen van het terrorisme en de vluchtelingenproblematiek, maar vanuit een helder perspectief op de veelzijdige vormen van massaal geweld, waar gewone Syriërs en Irakezen getuige van zijn geweest, waar ze onder geleden hebben, dat ze overleefd hebben, waar ze weerstand aan hebben geboden, en dat sommige groepen andere hebben aangedaan.

De historische context van veel van dit geweld is geworteld in de lange nasleep van de ineenstorting van het Ottomaanse rijk en de grote bevolkingsverplaatsingen, -uitwisselingen en genociden tijdens dat proces. Tussen de massale verdrijving van de Tsjerkessen (Circassiërs) in de jaren 1860 en de genocide op de Yezidi's in 2014 ligt een breed spectrum van massageweld in de post-Ottomaanse ruimte. Een centrale plaats wordt ingenomen door de genocide in 1915 van de Armeniërs en Assyriërs, maar ook de gewelddadige repressie in Dersim in 1938 (waar mijn eigen familie als slachtoffer in betrokken was), het koloniale geweld tijdens de mandaatsperioden, het geweld van de Koude Oorlog, de massamoord in Srebrenica en post-koloniale genociden zijn hier van belang.

Het geweld in Irak en Syrië is een product van deze historische context, die geleid heeft tot parallelle ontwikkelingen van genocidale regimes: dat van Saddam Hussein in Irak en van Hafez al-Assad in Syrië. De vestiging, continuering en instorting van deze beide regimes is gepaard gegaan met uitzonderlijk hoge niveaus van geweld. Dat geweld was zowel episodisch (bijvoorbeeld de Anfalcampagne van Saddam Hussein tegen de Koerden in de jaren 1980 en de vrijwel gelijktijdige verwoesting van de stad Hama door Assad) als systematisch, binnen het almaar uitdijende gevangenisstelsel en de martelarchipel in de Goelags van beiden. Sommige van de ernstigste verschrikkingen hebben plaatsgevonden in de verborgen en afgeschermdes ruimten van deze gevangenis. In ons nog te verschijnen boek *Syrian Gulag: Assad's Prisons 1970-2020* onderzoeken we dit systemische geweld. (Van deze studie verschijnt in maart 2022 een Nederlandse vertaling: *De Syrische Goelag. De gevangenis van Assad, 1970-2020.*)

Tot slot nog een korte blik op Syrië. Het conflict in Syrië heeft nu meer dan een decennium aangehouden. Naar schatting zijn 600.000 mensen omgebracht en omgekomen, 12 miljoen mensen (de helft van de vooroorlogse bevolking) zijn binnen en buiten het land ontheemd en gevlucht, en de economische infrastructuur en het civiele leven zijn vergaand verwoest. De opstand begon in 2011 als een zeer overwegend niet-gewelddadige, massale protestbeweging, waarop het Assad-regime met geweld gereageerd heeft, het conflict in hoog tempo gemilitariseerd heeft en daardoor de samenleving heeft gebrutaliseerd. De totaliteit van het geweld kan onderscheiden worden in gewapende strijd tussen militaire facties enerzijds en een breed spectrum van massaal geweld tegen burgers anderzijds. Het conceptuele onderscheid tussen oorlogvoering en oorlogsmisdaden is niet altijd waterdicht, maar onmisbaar om te onderscheiden tussen verschillende vormen van geweld. Hoewel de militaire strijd uiteraard het leven heeft gekost aan vele combattanten, is de massa van de burgerslachtoffers omgekomen door de activiteiten van het regime.

Het regime van Assad beschikt over een groot en goed uitgerust apparaat om gewelddadige dwang en repressie uit te oefenen. Het bestaat uit vier delen: het leger, de inlichtingendiensten, de speciale eenheden, en de milities.

Het staande leger is het minst nauw verbonden met het regime, wat blijkt uit de massadesertie van dienstplichtige soldaten en zelfs zo nu en dan van (hooggeplaatste) officieren. Niettemin hebben bepaalde divisies en in het bijzonder regeringsgetrouwe piloten van de

luchtmacht op massale schaal binnenslands doelbewust geweld uitgeoefend tegen civiele doelen en burgers. Dat omvat ook het gebruik van chemische wapens in 2013 en daarna. Daarom is het Syrische Leger zeker niet vrij te pleiten van blaam – dat zou net zo'n mythe zijn als de oude mythe van een 'schone' Wehrmacht. Toch hebben de andere drie groepen een meer centrale en effectievere rol gespeeld bij de aanvallen op burgers.

Om te beginnen de hoofdverantwoordelijke: de 'Mukhabarat' – een algemene term in de Arabische wereld voor de inlichtingendiensten, ofwel de geheime politie. Sinds 1970 heeft Hafez al-Assad zijn inlichtingenrijk opgebouwd met vier centrale diensten: de Staatsveiligheidsdienst, de Politieke veiligheidsdienst, de Militaire inlichtingendienst en de Inlichtingendienst van de Luchtmacht. Ze bestrijken deels overlappende en vaak met elkaar concurrerende bevoegdheden, gebieden en jurisdicties, en alle vier beschikken ze over een landelijk netwerk van gevangnissen en detentiecentra, waar gedetineerden routinematig gemarteld worden. De Syrische Mukhabarat onderscheidt zich van soortgelijke organisaties elders door hun ruime volmachten om dwang en geweld te gebruiken tegen Syrische burgers. Net als andere diensten in andere landen luisteren ze telefoons af en bespioneren ze de bevolking, maar ze kunnen ook dreigen en intimideren, manipuleren, arresteren, gevangen zetten, en executeren – doorgaans zonder gerechtelijke orders of bevelen en zonder eerlijk proces. Hun plaatselijke afdelingen en gevangnissen worden gekenmerkt door systematische, uitvoerige en uiterst gewelddadige martelpraktijken, die worden uitgevoerd door beroepsmartelaars. Deze hebben op grote schaal gevangenen doodgemarteld. De man die het bewind voert over dit rijk des doods is Ali Mamlouk, die zich altijd bescheiden op de achtergrond van Assad ophoudt, maar de architect is van diens moorddadige bureaucratie. Hoe moorddadig het gevoerde beleid is, is aan het licht gebracht door een overloper met de codenaam Caesar, die foto's heeft gelekt die gemaakt zijn op een afdeling van de Inlichtingendienst van de Luchtmacht in Damascus. Ik bespaar u deze foto's – ze zijn online beschikbaar – maar ze tonen overduidelijk het industriële en methodische karakter van het ombrengen van gedetineerden door het regime aan.

Ten derde zijn er verschillende elite-eenheden en stoottroepen. Ze zijn goed getraind, uitstekend toegerust en vormen de kern van de aanvalscapaciteit van het regime. Belangrijk zijn de Vierde Pantserdivisie, de Strijdkrachten voor Speciale Opdrachten, de Tijger-eenheden en de Republikeinse Garde – een praetoriaanse garde, belast met de bescherming van het regime. Onder leiding van officieren als Ali Khizam (1966-2012) en Issam Zahreddin (1961-2017) heeft de Republikeinse Garde een spoor van vernietiging getrokken door Syrië en daarbij tal van verschrikkingen begaan zoals het gewelddadige beleg van dorpen en steden, het gebruiken van mensen als schild en het uitvoeren van massa-executies. In een toevallige samenloop van omstandigheden was Jonathan Littell, net toen Khizam de stad Homs verwoestte in 2012, de stad binnengesmokkeld om het geweld waar te nemen. Hij heeft daarvan verslag gedaan in zijn meeslepende rapport *Syrian Notebooks*.

Op de vierde en laatste plaats staan de paramilitaire groepen die in het Syrisch 'Shabbiha' worden genoemd, een verzamelnaam voor ongeregelde milities die verbonden zijn met het regime. Vanaf 2011 hebben ze bestormingen van buurten uitgevoerd en het opbreken van demonstraties, maar ook vermogensmisdrijven, martelingen, ontvoeringen, individuele moorden en massamoorden gepleegd. De hoogste laag van het Assad-regime heeft bij dat alles hardnekkig de eigen onschuld volgehouden: de milities zouden op eigen initiatief handelen en niet worden gemachtigd of aangestuurd door de regering. Men nam welbewust zijn toevlucht tot dit soort bekende mechanismen van moreel afstand nemen en plausibel ontkennen, opdat het geweld niet herleidbaar zou zijn tot het officiële gezag. Ik heb dit verschijnsel behandeld in ons VIDI-project en in mijn boek *Paramilitarism*. Maar het is onmiskenbaar dat het Assad-regime heimelijk de regie voert over de Shabbiha en hen op afstand beheerst door middel van het wijdvertakte

patronagesysteem waar de autoriteiten over beschikken. De slagzin van de Shabbiha was zelfs: ‘Wij zijn de staat’. Mijn nog te verschijnen publicatie *Assad's Militias* bevat een diepgaande analyse van hun ontstaan, hun misdrijven, en de consequenties daarvan.

De hier genoemde dwangstructuren wijzen er bovenal op dat het regime van Assad beschikt over een apparaat met een buitengewoon destructief potentieel. Dit apparaat is op grote schaal ingezet om vijanden te produceren en te vernietigen. Ruim voor 2011 stonden in deze organisaties al duizenden daders gereed om te moorden. De onderstaande foto uit 2017 geeft een goed beeld van de complexiteit van dit hele systeem.

De man in het donkere jack, die een peptalk voor de troepen houdt, is de fanatieke hardliner Jamil al-Hassan, al geruime tijd hoofd van de Inlichtingendienst van de Luchtmacht, een organisatie die op zichzelf al verantwoordelijk is voor een hoog niveau van geweldpleging tegen Syriërs. Naast hem staat in een bruin jack Suheil al-Hassan (geen familie), commandant van de Tijger-eenheden, een elite-formatie, die een tactiek van verschroeide aarde heeft gevolgd bij de herovering van gebieden die het regime eerder was kwijtgeraakt. De dikkige en haveloze figuur links is Ali al-Shilli, commandant van een Shabbiha-militie die honderden leden telt, die arrestaties hebben uitgevoerd, moorden hebben gepleegd, ontvoeringen, seksueel geweld en plunderingen hebben begaan in centraal Syrië. Ali al-Shilli heeft een populaire Facebookpagina – langs die weg hebben we contact met hem opgenomen en hem geïnterviewd over zijn daden. Over zichzelf zei hij:

‘Natuurlijk, ik heb een wat moeilijke achtergrond. Ik hield van wapens, hield van trammelant. Dat is nu eenmaal mijn aard (...) Ja, we hebben gemoord en ontvoerd en

hebben dingen gedaan die niet gedaan zouden moeten worden, maar we hebben niemand gedood die onschuldig was.’

Deze foto onderstreept mijn centrale argument over de wijze waarop oorlogvoering en genocide in elkaar kunnen grijpen, hoe daderschap een collectieve inspanning vergt, en hoe een politieke categorie welbewust en zonder aanzien des persoons kan worden aangevallen. De genoemde drie mannen vertegenwoordigen in de hiërarchie verschillende dadergroepen, die hun eigen doelen nastreven en verschillende vormen van geweld uitoefenen, maar niettemin allen bijdragen aan de georganiseerde destructie van een verbeelde doelwitgroep. Samen vormen ze een conglomeraat dat geweld uitoefent op zo’n grote schaal, zo dodelijk en doelgericht, systematisch, aanhoudend en groepsselectief, dat alleen een doelbewust gevolgde politiek van vernietiging dat kan verklaren. De slachtoffers zijn een expliciete politieke categorie, die beschouwd wordt als onverbeterlijk en waarmee alleen afgerekend kan worden door eliminatie. Het is onze taak dat proces van vernietiging te begrijpen, te documenteren, te onderzoeken en te onderwijzen.

Dankwoord

Beste vrienden en collega’s, ik wil besluiten met enige woorden van dank.

Toen ik in 2003 voor het eerst naar de Universiteit van Amsterdam kwam, was ik verlegen, niet goed gekleed en droeg ik een baard als een paramilitair. Mensen waren wat benauwd voor me: wie is die vreemde gast die de hele dag door praat over enge onderwerpen? Maar het is allemaal goed gekomen.

Mijn grote dankbaarheid gaat allereerst uit naar het bestuur van de KNAW, het College van Bestuur, en de besturen van de Faculteit Geesteswetenschappen en de Afdeling Geschiedenis, Europese Studies en Religiestudies, die mij met vertrouwen hebben benoemd. Ik zie onze universiteit als een plezierig en collegiaal geheel, waaraan ik naar beste vermogen wil bijdragen. En ik beschouw deze leerstoel als een vertrouwenspositie, die ik met gevoel voor verhoudingen en gepaste ruimhartigheid zal bekleden.

Werken op zo’n breed terrein van onderzoek brengt met zich mee dat ik door de jaren heen bij velen, zowel professioneel als persoonlijk, in het krijt ben komen te staan. Ik wil enkelen met name noemen, zonder anderen uit te sluiten. Ik heb het voorrecht gehad te kunnen profiteren van een aanzienlijk aantal inspirerende mensen, te beginnen bij Ton Zwaan, die mij destijds als student verwelkomt heeft en genereus heeft begeleid.

Mijn vroegere collega’s aan de Universiteit van Utrecht hebben me in het afgelopen decennium veel steun gegeven, in het bijzonder Ido en Jolle, en Susanne van het *Journal of Perpetrator Research*. Met Ayhan, Iva en Amir hebben we een groot project voltooid en ik ben hen allen dank verschuldigd voor hun intellectuele gezelschap.

Nu ben ik deel geworden van de unieke gemeenschap van het NIOD Instituut in Amsterdam. Vanaf de dagen van Wichert, de tijd van Frank, en nu van Martijn, heb ik genoten van de collegialiteit en vriendschap van alle NIOD collega’s, in het bijzonder Thijs, Nanci, Laurien, Karel, Peter en Ismee. Wat dit instituut tot zo’n plezierige werkomgeving heeft gemaakt, is de persoonlijke aandacht die besteed wordt aan een goede balans tussen werk en leven. Dat zorgt voor betere academici en betere mensen.

Speciale dank gaat uit naar iemand die niet meer onder ons is: in 2005 heb ik een vormend bezoek gebracht aan de kampen van de Aktion Reinhard onder leiding van Sobibór

overlevende Jules Schelvis. Zijn waardige positie en zijn pedagogische houding zijn werkelijk inspirerend geweest.

Zoals betoogd, is dit werk zeker niet alleen een individuele inspanning of prestatie. In de beste wetenschappelijke traditie heb ik het geluk samen te werken met een uitstekende groep Syrische (en tegenwoordig Syrisch-Nederlandse) onderzoekers om deze moeilijke problematiek te documenteren, te onderzoeken en te onderwijzen. Tot hen behoren Ali, Jaber, Kanfash en natuurlijk Annsar. *Shukran ktir ilkun.*

Dank gaat ook uit naar de afgestudeerden en de studenten, elk jaar weer een bijzondere groep. Ik ben hen dankbaar voor hun enthousiasme, toewijding en input.

Tot slot zeer bijzondere dank aan mijn vele vrienden en aan mijn familie: mijn vader, mijn moeder, Polat amca en hala, mijn zuster Devran, en mijn echtgenote Aysenur.

Ik heb gezegd.